

IRONIYALARNING J.LICH TASNIFIDAGI NUTQIY AKTLARDA AKS ETISHI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.039>

Tursunova Sojidadaxon Axmadjon qizi
sojidatursunova0525@gmail.com

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada J.Lich tasnifidagi nutqiy aktlar hamda ular vositasida ifodalangan ironiyalar tahlil qilingan. Maqolada ironiya, uning turlari, o'zbek tilida ironik mazmun ifodalash usullari haqida ham ma'lumotlar keltirilgan. Ironiyada so'zlovchi voqeani jiddiy bayon qilganday bo'ladi, ammo lingvistik vositalarni ko'chma ma'noda qo'llash orqali biror bir shaxs yoki voqelik ustidan kesatq bilan kuladi. Ironik mazmunni yuzaga chiqarishda nutqiy akt nazariyasi muhim rol o'ynaydi. Maqolada nutqiy akt vositasida ifodalangan ironiyalar tahlilga tortilgan. Ironiyalar tahlili Erkin A'zamning qissalari asosida amalga oshirilgan bo'lib, statistik tahlil, qiyoslash metodlaridan foydalanilgan. Tahlil qilingan asarlardan ma'lumki, nutqiy aktlar vositasida ifodalangan ironiyalar qahramonlarning xarakter-xususiyatini ochib berishga va asarning badiiy qimmatini yanada oshirishga xizmat qilgan.

Kalit so'zlar: ironiya, ironik mazmun, o'zbek tilida ironik mazmun ifodalash usullari, sarkazm, shama, kinoya, kesatq, nutqiy akt nazariyasi, nutqiy akt turlari, kompetitiv akt, konvivial akt, kollaborativ akt, konfektiv akt va boshqalar

REFLECTION OF IRONY IN SPEECH ACTS IN J.LEECH'S CLASSIFICATION

Tursunova Sojidadaxon Akhmadjon kizi
sojidatursunova0525@gmail.com

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after
Alisher Navoi

Abstract: This article analyzes speech acts in J.Leech's classification and the ironies expressed through them. The article also provides information about irony, its types, and the ways of expressing ironic meaning in the Uzbek language. In irony, the speaker seems to narrate an event seriously, but by using linguistic means in a figurative sense, mocks a person or a reality with sarcasm. Speech act theory plays an important role in revealing ironic meaning. In the article, ironies expressed through

speech acts are analyzed. The analysis of ironies was carried out on the basis of the novellas of Erkin A'zam, and statistical analysis and comparison methods were used. From the analyzed works it is known that ironies expressed through speech acts served to reveal the character traits of the heroes and further increase the artistic value of the work.

Keywords: irony, ironic meaning, ways of expressing ironic meaning in Uzbek, sarcasm, hint, irony, taunt, speech act theory, types of speech acts, competitive act, convivial act, collaborative act, conflictive act, and others

Kirish. Nutqda soʻz va iboralarning kesatiq yoki piching orqali oʻz maʼnosiga qarama-qarshi maʼnoda ishlatish usuli ironiya deyiladi.

Ironik mazmun - bu manfiy, inkor xarakterga ega boʻlgan subyektiv baho modalligi asosida beriladigan ziddiyatli fikrlar yigʻindisidan iborat boʻlgan bir butun matnning - predikativ - relyativ kompleksning mazmunidir. Ironik mazmun muallifning maqsadi, shaxsiy munosabati yashiringan formada ifodalanadi [4].

Oʻzbek tilida ironik mazmun ifodalashning asosiy usullari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin: kinoya, kesatiq, piching, qochirim, kulgi, zaharxandalik, istehzo, masxara, mazax, ermak, shama, ilmoq, uchuruq, luqma. Bundan tashqari arab tilidan kirgan “tajohili orifona”, “taʼriz” leksemalari ham teskari maʼno ifodalash usullarining nomlari boʻlib, taʼriz pichingga, tajohili orifona esa, qochirimga sinonim sifatida qoʻllanadi.

Ironik mazmun ifodalashning eng yuqori kulminatsion nuqtasiga yetkazilgan usuli uslubshunoslikda sarkazm deyiladi. Sarkazm oʻta salbiy munosabat ifodalash usuli boʻlib, unda achchiq zaharxandalik, masxaralash, mazax, qahr-gʻazab ochiq-oydin sezilib turadi [4].

Asosiy qism. Barchaga tanish boʻlgan “Pragmalingvistika” risolasining muallifi J.Lich nutqiy aktlar guruhlarini ajratishda sotsiolingvistik koʻrsatkichlarga tayanib, ularni muloqot jarayonida “xushmuomalalikni taʼminlovchi va shu muhitni oʻrnatish maqsadi bilan qay yoʻsinda bogʻliqligiga” (Leech 1983:104) nisbatan guruhlaydi.

Bu guruhlar quyidagilar:

1) *kompatitiv* (illokutiv maqsad ijtimoiy maqsadga mos kelmaydi, masalan, buyruq, savol, talab, iltimos kabi nutqiy harakatlar);

– *Shoshmang, ogʻayni! - dedi Ahmadxonov eshik tomon qadam bosganimda koʻrsatgich barmogʻini tepaga nuqib. - Bundan bu yogʻiga mening darsimga kirib ovora boʻlib yurmang! - Soʻng u Rahmatillaga yuzlanib tayinladi: - Bu kishining ismi shariflarini daftarchangizga belgilab qoʻying.*

– *Nachora, ixtiyoringiz, - dedim qoʻlimni koʻksimga bosib [1].*

Keltirilgan parchada ironik mazmun ifodalash usullaridan kinoya (*Bundan bu yogʻiga mening darsimga kirib ovora boʻlib yurmang!*), mazax (*Nachora,*

ixtiyoringiz, - dedim qo'limni ko'ksimga bosib.) kabilar uchraydi. Ular ironiyaning vaziyatli ironiya turiga mansub. Personajlar nutqida qo'llanilgan diqqatni tortish, ogohlantirish, buyruq aktlari ularning xarakter-xususiyatini ochib berishga xizmat qilgan. Masalan, Asqarning nachora, *ixtiyoringiz, deya qo'lini ko'ksiga bosib darsni tark etishi* uning biroz sharttaki, insonlarning yuziga hamma narsani tik qarab aytishdan qaytmaydigan, jahli chiqqanida o'zini u qadar ham idora qila olmaydigan yigit ekanligidan darak berib turibdi.

Ta'qibkor, tabiiyki, uni shaxsan tanimadi, tanimog'ining iloji ham yo'q edi: u bittagina, bunaqangi qalang'i-qasang'i yot unurning esa urug'i behisob. Qarigani vajidanmi, zamon o'zgargani tufaylimi, yo bunday maskanda, bunday ayyomda biror kori hol bo'lmog'iga asos yo'qligi uchunmi, qisqasi, uni odatda vokzal-pokzalda tentirab yuradigan mayxo'r muhtalolardan deb fahmlab, tishlari orasidan vishillab amr qildi:

– *Shagom marsh!* [3].

Keltirilgan parcha “Shoirning to‘yi” qissasidan olingan bo‘lib, ismi jismiga monand Ta‘qibkorning qo‘l-oyoqsiz insonga nisbatan yugurishga start bergandek “shagom marsh” deyishi haqorat va mazaxdir. Sababi bu ibora, odatda, sport musobaqalarida yugurishga start berish maqsadida ishlatiladi. Asarda bunday buyruq olayotgan qahramonning esa na qo‘li bor, na oyog‘i. Bu ham situativ ironiya turi hisoblanadi. “Mayxo‘r muhtalo” deya ta‘riflanayotgan inson qalbi she‘riyatga to‘la, do‘stlar xiyonatida “jon bergan” otashqalb shoir. Ta‘qibkorning nutqida buyruq, g‘azab va jirkanish aktlari namoyon bo‘lgan.

2) *konvivial* (illokutiv va ijtimoiy maqsad o‘zaro mos, masalan, taklif, qutlov, tabrik, tashakkur izhor qilinishi);

Bu qizning otasi viloyat ijroqo'miga rais bo'lgan. Uch yilmi-to'rt yil bo'ldi olamdan o'tganiga. Qiz esa o'zi ko'rmagan-bilmagan shoir amakini qattiq tutgan.

– *Shunisigayam rahmat demaysizmi, birodar, shu kunda jon-jigarlar birbirining ko'ziga cho'p suqib yuribdi-ku!*

– *Rahmat, - dedi Zahmatkash domla. U “rahmat” dedi-yu, “la’nat” ma’nosida aytdi [3].*

Yuqoridagi misolda sarkazm ifodalangan bo‘lib, sarkazm achchiq kulgi. Ushbu parchani o‘qir ekanmiz, “rahmat” leksemasi tagida zaharxanda, achchiq kulgini sezmaslikning imkoni yo‘q. Zahmatkash domla rahmat so‘zini “la’nat” ma’nosida ishlatadi. Buning boisi, bugun amakisining etagiga osilib olgan, uning uchun soxta ko‘zyoshlar to‘kayotgan bu makkor ayol na amakisini taniydi, na uning biror misra she‘rini yoddan biladi. She‘riyatdan mutlaqo bexabar Jiyanbeka iste’dodli shoiralardan. Axloqiy jihatdan tubanlik borasida Ma’shuqaxonim, Alvastixonim, Mafkuraxonimlardan aslo qolishmaydi. Ko‘r-ko‘rni qorong‘uda topadi deyishlari shu davraga munosib tarzda aytilgan bo‘lsa ne ajab. Amakisining qabrini ziyorat qilish

uchun Zahmatkash domla bilan safarga chiqqan sirtdan mehribon, fidokor jiyan bo'lib ko'rinuvchi makkor Jiyanbeka safar davomida Mas'ul xodim bilan araq ichib, ko'ngilxushlik qilishdan nariga o'tmaydi.

Eng achinarlisi, bularning barini Otashqalb bir chekkada o'z ko'zlari bilan ko'rib, quloqlari bilan eshitib turgan edi. Uning faqatgina shu a'zolari omon qolgan. Lekin bularga qarshi bir so'z deyishga ojizlik qilardi. Oqsoqolning o'limi haqidagi xabardan so'ng tongda paxtasi chiqqan kamzul cho'ntagidan Otashqalbning hujjatlari topiladi. Hamma hayratda, ammo izohlab beroladigan kimsa topilmaydi. Personajlar nutqida tashakkur izhor qilish akti mavjud bo'lib, u ironik munosabat ifodalashga xizmat qilgan.

Keng davraga mo'ljallangan bu galgi bazm "Bahor" restoranining bahavo, muhtasham tolorida o'tmoqda edi. Ziyofatga kelgan ham kelgan, kelmagan ham kelgan. Teatrqa, umuman, san'atga hech bir aloqasi yo'q, kechagi ko'rikda ham qorasini ko'rsatmagan allaqanday yasan-tusan xonimlaru arbobsifat janoblar. Bamisoli to'y deysiz. To'y-da, axir, otaxonning bayrami, teatr ustidan qozongan g'alabasining tantanali namoyishi! Ana shuning nash'asini surgani, birga baham ko'rgani kelgan bular. Aksariyatini Pakana ilgarilari ham xuddi mana shunday sipo jamoatda, tekin ziyofatlarda uchratgan [2].

Ushbu parchada Otaxon dramaturgning g'alabasi nishonlanishi kinoya ostiga olingan. Kinoya (*To'y-da, axir, otaxonning bayrami, teatr ustidan qozongan g'alabasining tantanali namoyishi!*). Otaxonning bayrami deyilishiga sabab imijimida qo'l uchida yozilgan asarini kattakon mahkamalardan sim qoqtirib katta sahnada qo'yilishiga muvaffaq bo'ldi. Shuning uchun ham to'y kabi nishonlanmoqda. Kinoyaning bu turi vaziyatli ironiya turiga mansub. Yuqoridagi parchada baho, xabar, tasdiq, taklif va qutlov aktlari ishtirok etgan. Taklif va qutlov aktlari implitsit tarzda ifodalangan.

Bazmning tantanali qismini bosh rejissyor ochdi. U asarni deyarli tilga olmay ustalik bilan aylanib o'tdi-da, jamoadan izn so'rab, oldiga qatnab yuradigan jikilloq shoir oshnasi hamrohligida tezgina qayoqqadir jo'nab qo'ydi. Boshqa joyda chortangi bo'lsa kerak. Sahna "qutulgan devlar"ga qoldi. Kechagina changini chiqarib so'kib yurganlar to'kin dasturxon ustida muallifni ko'klarga ko'tarib maqtashdi, "Tag'in jindakkina ishlansa, "Kelinlar qo'zg'oloni"dan o'tib ketadi", deya bashorat qilishdi. Otaxon to'rda taltayib o'tirdi [2].

Yegan og'iz uyaladi deganlari shu bo'lsa kerak, Otaxonning spektakl tayyor bo'lishi bilan kichkinaroq, katta sahnaga qo'yilishi bilan hashamdor, to'kin dasturxonli, dasturxonida anqoning urug'i va bulbulning sutidan bo'lak hamma narsa to'kib qo'yiladigan ziyofat beradigan "an'anasi" bor edi. Kechagina xomashyoni qo'lga olib so'ka-so'ka "odam qatoriga" qo'shgan rejissyor asarni tiliga ham olmay ziyofatdan qochish payida. (*U asarni deyarli tilga olmay ustalik bilan aylanib o'tdi-*

da, jamoadan izn so‘rab, oldiga qatnab yuradigan jikilloq shoir oshnasi hamrohligida tezgina qayoqqadir jo‘nab qo‘ydi. Boshqa joyda chortangi bo‘lsa kerak.) Chortang fors tilidan olingan bo‘lib, to‘rt tomoni siqiq, kambar, zich degan ma‘nolarni bildiradi. Chortang - qizg‘in, jo‘shqin, jonli (gap, suhbat va shu kabilar haqida). Chortang suhbat. Chortang o‘tirish [7]. Butun ziyofat esa san‘atga aloqasi yo‘q bo‘rilarga qolgan. Ular esa asarni ko‘rmagan bo‘lsa ham maqtovini doli-duliga keltirish bilan band. Parchada ironiyaning vaziyatli ironiya turi ishtirok etgan bo‘lib, ironik mazmun ifodalash usullaridan sarkazm (*Sahna “qutulgan devlar”ga qoldi.*) kuzatiladi. Shu bilan bir qatorda, xabar, tasdiq, maqtov hamda qutlov aktlari ham uchraydi.

3) *kollaborativ* (illokutiv maqsad ijtimoiy maqsadga befarq; masalan, tasdiq, xabar berish, e‘lon qilish, ma‘lumot berish kabi harakatlar);

Anjumanni shoirning yoshlik do‘sti, eng yaqin safdoshi (unga aynan shunday ta‘rif berildi) Oqsoqol shoir odatdagi - samimiy desa odamning haqi ketadigan, soxta desa noinsoflikka o‘tadigan mujmal va chuchmal kirish so‘zi bilan ochdi. Shu to‘rt og‘iz gapni ham u qog‘ozdan ko‘z uzmay o‘qib berdi; chamasi, buni avval kimdir - Mitrofan Grigoryevich atalmish istalgan mavzuda istalgancha matn yozib bermoqqa qodir mangu yordamchisi o‘z ona tilida bitib, so‘ngra yana kimdir o‘zbekchaga aylantirgan [3].

“Eng yaqin do‘sti” deb e‘tirof etilayotgan inson aslida kim? Bu leksik birlikda ham sarkazm aks ettirilgan bo‘lib, buni “eng yaqin safdosh”ning nutqidan ham sezish mumkin. Qarangki, birga o‘qib, birga ishlagan “eng yaqin do‘st” “mangu yordamchisi” yozib bergan qog‘ozga qaramay do‘sti haqida bir og‘iz gap aytolmasa... Nahot, shunday Oqsoqol shoirning kimdirlar yozib, yana kimlardir o‘zbekchaga o‘girib bergan to‘rt qator matnga kuni qolgan bo‘lsa? “Samimiy desa haqi ketadigan” deyilishi bejiz emas, albatta. Ushbu jumlada kinoya mavjud. Qanday ham aytsin, aslida shoirni qamoqqa olinishiga sababchi bo‘lgan inson mana shu “yoshlik do‘sti, eng yaqin safdoshi” emasmi? Bir qizni deb do‘stlar dushmanga aylangan, hasaddan o‘z do‘stiga xiyonat qilgan inson “shoirning to‘yi”da eng aziz mehmon... Keltirilgan parchada xabar, tasdiq, baho, e‘lon qilish, ma‘lumot berish va tabrik aktlari mavjud.

Anovi tolmas safsataboz zavq-shavq bilan davom etardi:

– *Shoirning chap yonida, yurakka yaqin tomonda, tabiiyki, uning sevikli rafiqasi, o‘zi ta‘rif etmish “muhabbat guli” - Ma‘shuqaxonim o‘tirgan bo‘lur edilar [3].*

“Yurakka yaqin”, “sevikli rafiqasi” sifatida kimlar tushuniladi, aslida?! Bir umr bir yostiqa bosh qo‘ygan, yaxshi va yomon kunlarida hamroh, dardlariga darddosh, vafo va sadoqat timsoli, har qanday yomon kunda ham yonida yelkama yelka tura oladigan bardoshli, irodali, yori uchun shirin jonini-da nisor qilishdan qaytmaydigan

rafiqa anglashiladi sevikli rafiqa deganda. "Sevikli rafiqa" deya ko'klarga ko'tarilayotgan ayol esa bir-ikki ko'ngilxushlik qilib, tuxmat toshlari shoirga otilgan zamonda nomini tiliga ham olmagan, bir qarasangiz artistga, bir qarasangiz o'ris polkovnikka tegib suykalmagan erkagi qolmagan bir taviya. Otashqalbning nomi oqlangandan so'ng esa o'zidan vafodor rafiqa yasab olgan. Otashqalbning unda mutlaqo ko'ngli bo'lmagan, uning muhabbati aslida boshqa bir go'zal bo'lgan. Yoshi bir joyga borib qolgan bo'lsa ham axloqiy buzirligi qolmagan bu "ochiq qozon" shu davrada ham o'zini namoyish etish bilan band. Bu haqiqatlarni Oqsoqol shoirgina biladi xolos, lekin afsuslar bo'lsinki, yurak yutib bir so'z aytishga jur'at etolmaydi. Bir vaqtlar nafsining gapiga kirib, Ma'shuqaxonim bilan qilgan ishlari bunga izn bermaydi, sharmanda bo'lishdan, obro'sini yo'qotishdan qo'rqadi. Qolaversa, bu makkor ayol uning xotini bilan ham qalin bo'lib olgan. Parchada ironik mazmun ifodalash usullaridan kinoya, zaharxandalik ishtirok etgan. Ular vaziyatli ironiya turiga mansub. Personaj nutqida xabar, baho va tabrik aktlari kuzatiladi.

Pakana Nuraliga ochiqdan-ochiq hasad qiladi. Nurali teatrda kamdan-kam ko'rinadi. Yarim hissami, chorak hissami ishlaydi, ammo tayin nima ish bilan shug'ullanishini hech kim aytib berolmaydi. Bir-ikki marta "moxovga oshno" maqomida afisha yozganini biladi Pakana. Allaqayda dallollik shirkatida ishlarmish. To'likjon bilan zo'r. To'likjon unga indamaydi, qaytaga, xosxonasini bo'shatib bergan. O'zi bosh rejissyorning xonasida "yashaydi" [2].

Keltirilgan parchada Pakana va Nurali, Nurali va Tolikjon o'rtasidagi munosabatlar ifodalangan bo'lib, ironik mazmun ifodalash usullaridan kinoya (*Bir-ikki marta "moxovga oshno" maqomida afisha yozganini biladi Pakana.*), shama (*O'zi bosh rejissyorning xonasida "yashaydi"*) kabilar uchraydi. Ular ironiyaning situativ ironiya turiga mansub. Parchada xabar, neytral baho, tasdiq, ma'lumot berish aktlari qo'llanilgan.

Nuraliga kelsak, u ana shu hur, bemalolchilik muhitida yayrab yuribdi. Pakana unga hasad qilishi bejiz emas. Nurali - novcha, Pakana uning, ko'kragidan ham kelmaydi. Lekin rosa qoqichak, ayniqsa, naynovsirab, alvasti sochlarini u yoqdan-bu yoqqa jilpanglatib yurishini ko'rsangiz! Chakakbashara, siyrak soqol-mo'ylov sal odam qilib turadi-da. Ko'zlar deng piska bilan ermakka tilib qo'yilgandek. Egnida - o'zini bilgan odam or qiladigan antiqa kiyim-bosh. Hammadan ajralib turay deydi-da kasofat. Ammo o'zi o'lgudek xushmuomala, kirishimli. Ovrupocha ta'lim-tarbiya ko'rgan padarqusur zamona zayli bilan zo'r berib "o'zbek bo'lmoq"qa tirishadi, mulozamatni kulgili darajada oshirib yuboradi. Salomlashganda terakdek qomatini ikki bukib, mavrid-bemavrid "katta rahmat" deya kaftini ko'ksiga qo'yib turadi. Go'yo rahmatning maydasi ham bo'ladigandek, go'yo uni xudo nomidan o'zi o'lchab-misqollab beradigandek. Rahmat degin-qo'y, bachchag'ar, xudoning rahmatiga sen dallolmisan? [2]

Yuqoridagi parchada Pakananing Nuraliga bo'lgan munosabati oshkora ifodalangan. Bu munosabatning oydinlashishida ironiya va nutqiy akt yetakchilik qiladi. Parchada ironiyaning vaziyatli ironiya turi qatnashgan. Ironik mazmun ifodalash usullaridan kinoya (*Chakakbashara, siyrak soqol-mo'ylov sal odam qilib turadi-da.*), kesatiq (*Rahmat degin-qo'y, bachchag'ar, xudoning rahmatiga sen dallolmisan?*), piching (*Ovrupocha ta'lim-tarbiya ko'rgan padarqusus zamona zayli bilan zo'r berib "o'zbek bo'lmoq"qa tirishadi, mulozamatni kulgili darajada oshirib yuboradi.*) kabilar uchraydi. Qolaversa personaj nutqida xabar, tasdiq, salbiy va ijobiy baho, ma'lumot berish, so'roq aktlari qo'llanilgan.

Arofatning aytishicha, to'ng'ich qizlari Hilola bir sinfdoshi bilan do'st tutinganmish. Shunchaki. Tag'in har balo xayolingizga kelmasin. Baland bo'yli, baquvvat bola ekan. Huv, televizorga chiqib dehqonlarga paxta ekishni o'rgatadigan baroqqosh kishi bor-ku, o'shaning o'g'li. Hilolani har xil xira bezorilardan himoya qilib, qo'riqlab yurar emish. Qo'riqchimizning himmatiga balli-yu, lekin... har holda qiz bola, hali yosh... Pakananing g'ashi kelganini ko'rib, Arofat koyib berdi: go'dak-ku, nimaning fahmiga borardi, ammo esi joyida, o'ziga pishiq-puxta, tashvish qilmang.

Hilolaning egnida ham qandaydir qora mayka ko'rgandek edi. Hozir o'shanaqasi rasm. Lekin, ko'kragida ajdari bormidi, yo'qmidi - bunisi noma'lum. Chaqirib so'ray desa... ota-bolaning siri birdan fosh bo'ladi. Uyat emasmi? Sharmandalik emasmi? Hilola o'laqolsa bo'yniga olmaydi: qara-ang, hammayoq ajdarli maykaga to'lib ketgan-u!

Biroq, otasini tanigani aniq: bunaqa pakana bu atrofda yo'q. Iya, o'zi-chi, o'zlari?

Yo'q, bu sir - siriligicha qolajak, uni ochmoqqa hech qaysi tomon jur'at qilmaydi. Tizzasi yirtiq ishtoni yo'qqa kulgandek bo'ladi [2].

Ushbu parchada ironik mazmun ifodalash usullaridan quyidagilar uchraydi: kesatiq (*Qo'riqchimizning himmatiga balli-yu, lekin... har holda qiz bola, hali yosh...*), shama (*Chaqirib so'ray desa... ota-bolaning siri birdan fosh bo'ladi.*), mazax (*bunaqa pakana bu atrofda yo'q*), kinoya (*Tizzasi yirtiq ishtoni yo'qqa kulgandek bo'ladi.*). Ironiyalar tasdiq, xabar berish, ma'lumot berish aktlari orqali ifodalangan.

Tilmochning ma'lumot berishicha, quriyacha salom bilan hindiycha salomni chalkashtirgan bu zot Kim Ir Senning xolavachchasi emish, vaqti-zamonida Chan Kay-shini, Mao Szedunni, hatto Stalinni davolagan. Hitlerni ham davolamoqchi bo'lgan-u, samolyotga patta topolmagan. Qo'li rosa yengil, o'zini Ibn Sinoning shogirdi sanaydi, Tibbiy muolajalarini mutlaqo tan olmaydi, Dalay-lamani jinidan battar yomon ko'radi, ayni kunlarda esa, Sharqda ma'lumu mashhur hakim Abu Bakr

ar-Roziyning tibbiyotga oid qo'lyozmalarini daraklab yurganmish. Birdan bir kamchiligi, afsuski, ona tilidan boshqa biror tilni bilmas ekan [2].

Yuqoridagi jumla boshdan oyoq kinoyaning namunasi hisoblanadi. Kinoya kulgi vositasida ifodalangan. Nutqiy akt turlaridan ma'lumot berish, xabar, tasdiq aktlari uchraydi.

Ayniqsa, bir gal peshtoqini tomoshapechak qurshagan ko'rkam imorat yonidan o'tayotib deraza oldida mashhuri jahon Zamiraxonimni ko'rib, hayratidan qotib qoladi: haliyam tirik ekan-da?! Xudo o'zi kechirsin, uni barhayot chog'larida ham - azbaroyi g'ofillik - o'lgan hisoblab yurardi. Darhon tarafda uyi, tomoshaxonasi borligini eshitgan, lekin o'zi allaqachon olamdan o'tgan bo'lsa kerak, deb o'ylardi. To'g'ri-da, o'ziyam xo'b unutilib yura-yura, hech kutilmaganda qaytadan dovrug' taratib, borligin namoyon qilar, turli-tuman dabdabali yubileylar o'tkazar, radio-televizorni zabt etib qolar edi. El oldiga har safar yangidan yasharib chiqardi - siri bu yoqda ekan-da. Yakshi - yok, yakshi - yok, yakshi - yok...ka, yosh ko'ringani bilan kampir odam, qandoq chidash berar ekan? Chidaydi, yasharish uchun, shon-shuhrat kerak bo'lsa, bundan battariga-da chidaydi. Joni qattiq. Joni qattiq bo'lmasa, allaqachon xokiturob bo'lardi. Ana, o'tiribdi-ku deraza oldida, qoshiga o'sma qo'yib! O'tgan gal hovlining biqinidagi turnikda mashq bajarib yotgan, Pakanaga ko'zi tushib, negadir boshini sarak-sarak qilgan edi [2].

Keltirilgan parchada ironik mazmun ifodalash usullaridan kinoya (*siri bu yoqda ekan-da*), shama (*Joni qattiq. Joni qattiq bo'lmasa, allaqachon xokiturob bo'lardi.*) kabilar uchraydi. Nutqiy akt turlaridan xabar, tasdiq, ma'lumot berish aktlari mavjud.

Novchalik sir-asrorlaridan hali durust bexabar havaskorimizning dam-badam qoqilib-yiqilaverishini aytmysizmi! Ag'nash chog'ida, ma'lumki, savqi tabiiy jonga ora kirib, qo'llar himoyaga safarbar bo'ladi. Novchaning bir qo'li esa cho'ntagiga "tikib" qo'yilgan. G'urra ustiga g'urra, "yangi va yangi, xilma-xil" [2].

Ushbu parchada ironiyaning situativ ironiya turi ishtirok etgan. Ironik mazmun ifodalash usullaridan kinoya (*Novchalik sir-asrorlaridan hali durust bexabar havaskorimizning dam-badam qoqilib-yiqilaverishini aytmysizmi!*) va kulgi (*Novchaning bir qo'li esa cho'ntagiga "tikib" qo'yilgan. G'urra ustiga g'urra, "yangi va yangi, xilma-xil".*) kabilar mavjud. Parchada xabar berish hamda ma'lumot berish aktlari kuzatiladi.

4) *konfektiv* (illokutiv va ijtimoiy maqsadlar o'zaro qarama-qarshi, masalan, tahdid, ayblov, so'kish, qarg'ish harakatlari).

J.Lichning fikricha, ijtimoiy maqsad yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarni bartaraf etishdan iboratdir va bu maqsadni ta'minlovchi vosita *xushmuomalalik kategoriyasidir [5].*

Mamnuniyat bilan Maʼfuraxonga soʻz berishga berdi-yu, Oqsoqol shoir ichida gʻijinib qoʻydi: “Endi shu manjalaqi bizga katta!”. Boyagi hijolatbozlik esiga tushib, xuddi oʻzi mulzam boʻlgandek noqulaylik sezdi [3].

Qissaning oʻziga xos xususiyatlaridan biri shuki, asar qahramonlarining ismida ham ironiya kuzatiladi. Maʼfuraxon qanchalar ismi jismiga monand ayol? Axloqiy buzuk (Tepakal bilan ishqiy munosabatlari buning isboti), dunyoqarashi past, maʼnaviy qashshoq, bilimsiz, aql-u idrokdan mahrum (hatto, qaysi davrada ekanligidan bexabar bu ayol oʻlib ketgan shoirning toʻyida yubilyar keldimi deb soʻraganidan bilish mumkin), shu qadar tuban kimsaki, mansablarga tayinlashda ham insonlarni bilimiga emas, husniga, chiroyiga, yengiltak ekanligiga qarab tayinlaydi. Atrofini ham oʻzi kabilar bilan toʻldirmoq ilinjida. Aslida ismining mutlaqo aksi boʻlgan “Maʼfuraxon” davraning eng kattalaridan, eng obroʻlilaridan biri. Oqsoqol “manjalaqi” leksemasi vositasida uning naqadar axloqiy tuban ayol ekanligini shama qilmoqda. Oqsoqol shoir nutqida soʻkish akti kuzatiladi. Bu nutqiy akt Maʼfuraxonning xarakterini ochishga xizmat qilgan.

Moviykoʻz dilbar... ana, oʻtiribdi. Maʼshuqaxonimning biqinida. Basharasi burishib, bujmayib ketgan, bir zamonlar Otashqalbni entiktirgan moviy koʻzlar endi xira tortib, tussiz boʻlib qolgan. Alvasti! [3]

Dilbar soʻzi ham aks maʼnoda qoʻllangan leksemalardan hisoblanadi. Uning tabiatiga koʻproq Alvasti leksemasi munosibroq. Ushbu leksemaga Oʻzbek tilining izohli lugʻatida shunday taʼrif berilgan: “Dilbar soʻzi forscha soʻzdan olingan boʻlib, dilni tortuvchi, jalb etuvchi, yoqimli degan maʼnolarni bildiradi. 1. Dilni maftun etadigan, oʻziga tortadigan, yoqimli, dilrabo. 2. Goʻzal yor, mahbuba, maʼshuqa. 3. Koʻrkamligi, odobi va nazokati bilan es-hushni oladigan, chiroyli” [6]. Moviykoʻzda bunday sifatlar mujassam emas. Ehtimol, bir vaqtlar chiroyli boʻlgandir, biroq odobli deya olmaymiz. Koʻplab erkaklarning boshini aylantirgan, koʻngilxushlik qilib ketaverishdan qaytmaydigan bu Moviykoʻz Otashqalb va Oqsoqol shoirning ham koʻnglidan joy olgan edi. Ular uchun bu dilbarsiz koʻzlariga dunyo tor, hayot qorongʻu edi. Ikki doʻstni dushmanga aylantirgan ham shu makkora. Oqsoqol shoir Moviykoʻzni qoʻlga ilintirish ilinjida oʻz doʻstiga nisbatan sotqinlik qiladi. U jondan ortiq suygan ayoli aslida Alvasti ekanligini juda kech anglab yetdi. Bu vaqtda ortga qaytishning imkoni yoʻq edi. “Alvasti” leksemasi orqali Moviykoʻz dilbarga nisbatan soʻkish, haqorat akti ishlatilgan. Shu birgina akt kitobxon koʻz oldida personaj portretini chizishga xizmat qiladi.

Pakana yurgan yoʻlida shart-muqarrar kimnidir suyib qolaveradi. Buni qarangki, yo yoshi oʻzidan katta, yo boʻyi oʻzidan uzun sarvqomat qiz-juvonlarga xushtor boʻladi. Uyga kelib oʻshaning aslidan chandon koʻrkam xayoliy siymosini yaratadi - u rassom - shu bahona nazarga ilinib, izhori dil etmoq payida, ilojini topib uni egasiga tortiq qiladi. Koʻngil bogʻlaganlari kutilmagan tuhfadan hayrat-

hayajonga tushishadi, minnatdor bo'lib, evaziga unga kulib-kulib boqishadi, rahmatlar aytishadi, lekin... yana uchratganda yo tanimagandek indamay o'tib ketishadi, yo Pakana ularni ittifoqo boshqa birov bilan ko'rib qoladi. Doim shunday bo'lgan. Zikrxona bu yoqda-yu, halimxona u yoqda. Suv keltirgan xor-zor-u, ko'za

sindirgan - aziz. "Ayshni nodon surib, kulfatni dono tortadur". Pakana talay vaqt o'zini qo'yarga joy topolmay, "ul bevafo"ning dog'ida kuyib-o'rtanib yuradi. Yana bir bevafoya yo'liqqunicha, unga oshiqu beqaror bo'lgunicha! [2]

Asar qahramoni Pakana ham "O'zim kal, tabim nozik" deydiganlar xilidan. Garchi o'zida "go'zallik"dan asar ham bo'lmasa-da, qalbi go'zallikka oshno. Hech ham "ko'rpasiga qarab oyoq uzat" gisi kelmaydi. Parchada mana shu holatga ishora qilingan. Ironik mazmun ifodalash usullaridan kinoya (*Pakana talay vaqt o'zini qo'yarga joy topolmay, "ul bevafo"ning dog'ida kuyib-o'rtanib yuradi.*) mavjud. Kinoya ayblov akti orqali ifodalangan.

Dunyoga dong'i ketgan ne-ne ulug'lar, ne-ne allomalar past bo'yli bo'lgan. Ana - Napoleonni olaylik, Neronni olaylik, Pushkin, Gandi, Lenin, Stalin... eh-he, bu yog'i mana shu o'zimizning Obidjonga qadar! Sizlarda-chi, faqat Ulug' Pyotr-u Gulliver! Battar bo'llaring! Bor quvvatni bo'yga sarflab... Xudo bo'y berib aql bermagan galvarslar! [2]

Parchada ironik mazmun ifodalash usullaridan shama va kesatiq kuzatiladi. Jumlada ko'plab dunyoga mashhur insonlarning bo'yi pakana ekanligiga shama qilinsa, baland bo'yli orasidan taniqlilar kam ekanligiga kesatiq qilinmoqda. Kesatiq qarg'ish akti vositasida ifodalangan.

U yog'ini so'rasangiz, eri bir vaqtlar Farhodu Tohir rollariga mo'ljallab qabul qilingan edi o'qishga. Xudoyim ham boshqadan (Pakanaga o'xshash sho'rtumshuqlardan) qisgan bo'lsa qisganki, manaman degan yigitga atagan borini shunga bergan edi. Baland bo'yli, xushbichim, xushsuvrat, xullas - tayyor Farhodu tayyorgina Tohir! Biroq, to'rt yil davomida na o'qish bilan ishi bo'ldi, na boshqa bilan. Beshog'ochlik bezorilarga qo'shib nasha chekib yurdi, yana ko'p noma'qulchiliklarga bosh qo'shdi. Bir daf'a shimol yoqdan kelgan bittasini hamtovoqlari bilan o'rta qo'yib "hashar" qilgani uchun qamalib ketishiga ham salgina qolgan. Bu bezorini o'qishdan haydasayam bo'lardi-yu, erkak domlalar, ayniqsa, zanchalishroq rektor uni ko'rganda tipirchilagudek bo'lib o'zi kelib salomlashardi - qo'lidan har ish keladi-da! Ayollar esa... ko'ngli suv ochib ketardi: shundoq yigitlar turganda kimga tekkan ekanman-a! Uning yaramasligini bilishardi, albatta, ammo baribir ko'rganda o'zlarini yo'qotib qo'yishardi. Bilamiz, bilamiz - ablah, ablah-u, lekin yaxshi - yaxshi ablah! [2]

Keltirilgan parchada ironik mazmun ifodalash usullaridan shama (*Xudoyim ham boshqadan (Pakanaga o'xshash sho'rtumshuqlardan) qisgan bo'lsa qisganki, manaman degan yigitga atagan borini shunga bergan edi.*), kinoya (1. Baland bo'yli,

xushbichim, xushsuvrat, xullas - tayyor Farhodu tayyorgina Tohir! 2. Bir daf'a shimol yoqdan kelgan bittasini hamtovoqlari bilan o'rtaga qo'yib "hashar" qilgani uchun qamalib ketishiga ham salgina qolgan. 3. Bu bezorini o'qishdan haydasayam bo'lardi-yu, erkak domlalar, ayniqsa, zanchalishroq rektor uni ko'rganda tipirchilagudek bo'lib o'zi kelib salomlashardi - qo'lidan har ish keladi-da!) kabilar uchraydi. Nutqiy akt turlaridan ayblov va so'kish akti mavjud.

Nuralining allaqayda o'zi shtab-kvartira deb ataydigan xilvatxonasi ham bor emish. U yerda nima savdo - Pakanaga qorong'i.

Safsar kelib-kelib ana shu kazzobning bozoriga mijoz bo'lgani alamli bedodlik emasmi?! [2]

Yuqoridagi parchada ironiyaning situativ ironiya turi ishtirok etgan bo'lib, ironik mazmun ifodalash usullaridan shama (*Safsar kelib-kelib ana shu kazzobning bozoriga mijoz bo'lgani alamli bedodlik emasmi?!*) kuzatiladi. Shama so'kish akti orqali ifodalangan.

Xulosa. Izlanishlarimiz yakunida quyidagi xulosalarga keldik:

- Erkin A'zamning, asosan, "Shoirning to'yi" hamda "Pakananing oshiq ko'ngli" qissalari tahlilga tortilgan bo'lib, har ikki qissada ham umrini behuda ishlarga sarflagan insonlar taqdiri hikoya qilinadi.
- Qissalarda ironiyaning situativ ironiya turi, ironik mazmun ifodalash usullaridan esa kinoya, mazax, sarkazm, zaharxandalik, shama, kesatiq, piching, kulgi kabi turlari kuzatiladi.
- Adibning "Shoirning to'yi" qissasida ironik mazmun ifodalash usullaridan sarkazm yetakchilik qiladi. Ushbu asarning ahamiyatli jihatlaridan yana biri shuki, unda antroponimlarda ham ironiya hodisasi uchraydi.
- Xulosa qilib aytganda, ironiya va nutqiy akt o'rtasida o'xshash jihatlar mavjud bo'lib, ular asarda uyg'unlashib ketgan. Har ikkisi ham nutqimizning silliq, qo'pol va dag'al so'zlardan holi bo'lishiga xizmat qiladi. Qolaversa, nutqiy akt ham, ironiya ham yashirin va oshkora tarzda qo'llana oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Erkin A'zam. Otoyining tug'ilgan yili. - Toshkent: 2025.
2. Erkin A'zam. Pakananing oshiq ko'ngli. www.ziyouz.com.
3. Erkin A'zam. Shoirning to'yi. www.ziyouz.com kutubxonasi.
4. Ибрагимова Э. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодаланишининг усул ҳамда воситалари. Фило.фан.н.дисс. 6918/2001.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент: 2018.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2006. 1-том.

7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”
Давлат илмий нашриёти. 2006. 4-том.